

Георгій Папакін

Листи з окупованого Криму. 1854–1856 роки

Кримська й сирійська авантюри Путіна до болю нагадують війну середини XIX століття, коли Росія також намагалася встановити свій контроль у Чорномор'ї та Середземномор'ї

Кримську (Східну) війну 1853–1856 років розв'язав російський імператор Ніколай I під приводом захисту православ'я на Балканах. За мету вона мала територіальні анексії, розгром Османської імперії, включення Балкан до російської сфери впливу та привласнення в такий спосіб «Візантійської спадщини». Це мало остаточно закріпити за Російською імперією роль «жандарма Європи», засвоєну в 1830–1848 роках. Проте війна закінчилася нищівною поразкою Росії.

Роздмухування імперських амбіцій, помножене на недолугу російську дипломатію та хибне уявлення про власну потугу, зумовило формування антиросійської коаліції у складі Османської імперії, Французької імперії, Королівства Великої Британії, Королівства Сардинії. Коаліція мала дипломатичну підтримку Австрійської імперії та Королівства Пруссії, які теж не були зацікавлені в надмірному зміцненні Росії на Півдні Європи. Як наслідок — Росія отримала не коротку переможну війну з Туреччиною на Балканах, а

бойові дії на суходолі від Молдови до Криму, загрозу портам на Білому, Балтійському, Чорному морях і навіть у Владивостоку. Замість російського десанту на Босфорі — висадку англо-франко-сардинсько-турецьких військ у Криму, а замість російського прапора над Стамбулом — здачу Севастополя. Застарілі вітрильний флот, артилерія, гладкоствольні рушниці, брак комунікацій призвели до закономірного результату. У 1854-му Росію примусили звільнити окуповані території Молдови та Валахії. 18 лютого 1855-го за загадкових обставин пішов із життя імператор Ніколай I (ходили чутки про його самогубство). 27 серпня того самого року після тривалої облоги зданий був Севастополь, затоплений увесь Чорноморський російський флот.

Новий імператор Александр II ужив заходів для припинення воєнних дій. 30 березня 1856 року під час Берлінського конгресу керівник російської делегації граф Орлов підписав воєнну капітуляцію, а згодом Паризьку мирну угоду, що зафіксувала відмову Російської імперії від активної політики на Балканах, Чорноморського флоту та приморських фортець.

Війна в Криму: непарадний вигляд

Канва тих подій загальновідома, проте сьогодні нам цікаво зазирнути в повсякденну історію Криму під час війни: як вона відбилася у свідомості пересічних мешканців півострова. Багатий матеріал для цього дають листи-звіти Якова Дахнова, управителя маєтку Сабли поблизу Сімферополя, написані ним восени 1854-го — навесні 1856-го до власника Петра Давидова. Опубліковані ці 15 листів та фрагментів із них були в «Известиях Таврической ученой архивной комиссии» за 1895 рік.

ВНАСЛІДОК ПОРАЗКИ В КРИМСЬКІЙ ВІЙНІ РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ПЕРЕЖИЛА ШОК, ЩО ВИЛИВСЯ В ІНІЦІУВАННЯ ГЛИБИННИХ РЕФОРМ, СКАСУВАННЯ КРІПОСНИЦТВА ТА МОДЕРНІЗАЦІЮ АРМІЇ

Яків Дахнов не дуже знався на військовій справі, хід бойових дій викладав за чутками, здебільшого неточно. Натомість його спостережливе око помітило багато побутових фактів і подій, які можна назвати знаковими для тієї війни.

Насамперед слід зазначити, що автор листів (судячи з прізвища та певних особливостей мови, етнічний українець Дахно) почувався російським патріотом, був охоплений казенним патріотизмом. У своєму першому листі до Давидова (9 вересня 1854 року) він, звісно, не висловлював жодних сумнівів у перемозі «русского оружия»: «Другой уже день гремят пушки и дым покрывает полуостров, но об успехах нельзя иметь верных сведений; говорят, что в позавчерашнем сражении убито неприятелей до 1,5 тысячи, а наших потеряли слишком четыреста, а о вчерашнем ничего еще не известно...» Насправді ж 8 вересня 1854 року сталася справжня катастрофа, що відобразилася в сатиричних віршах учасника бойових подій артилерійського поручника Льва Толстого, стилізованих під солдатську пісню:

*«Как восьмого сентября
Мы за веру и царя
от француз ушли.
И так храбро отступали,
что всех раненых бросали
Умирать в стени».*

(Принадгдно зазначимо, що ці вірші призвели до відставки Льва Толстого з військової служби, а разом із тим і до завершення його кар'єри в армії.)

Не знаючи справжніх обставин першого бою з десантом антиросійської коаліції, Дахнов із гордістю писав про російське військо: «Полки каждый день переходят чрез Симферополь; умилительно смотреть, что они идут с такими веселыми физиогномиями, как-будто не на брань, а на пир!». Проте такий настрій панував недовго. За тиждень тон листів різко змінився. 16 вересня 1854 року йшлося вже не про «пир» чи перемоги, а про біди: «Они с каждым днем умножаются, ежедневный пушечный гром потрясает душу и сердце, а позавчера был неизвестно какой-то ужасный взрыв, который потряс и землю; неприятель как наводнение разливается вокруг Севастополя...» У наступному листі згадується висадка ворога в Ялті, що «возобновило общее смятение...» 12 вересня Дахнов уже описує ганебну втечу губернатора Володимира Пестеля (молодшого брата відомого декабриста Павла Пестеля) із Сімферополя. Загалом паніка, що охопила місто 10 вересня 1854 року внаслідок чуток про висадку в Євпаторії десанту антиросійської коаліції, змальована вельми яскраво: «Тут было зрелище ужасное; народ в замешательстве бегал, искал подвод, состоятельные выезжали, бедные поднимали руки к небу и горько плакали. В 6 часов губернатор с отрядом солдат выехал по дороге на Чонгарский мост (Перекопская в опасности). Не доезжая Чуюнчи, я выходил на курган и смотрел: на 18-верстном продолжении вся дорога была покрыта в две и три линии экипажами, подводами конными, воловыми, и пешими. Губернатор тащился вместе с обозом и его окружала прекрасная полиция». Щоправда, згодом, коли з'ясувалося, що приводу для такої поспішної евакуації не було, всі потягнулися назад до Сімферополя.

А причини паніки були такі: «...все сражения нас не радовали, губернатор приказал дела сготовлять к отправке в четверг, посылал чиновников к князю (Меншикову) узнать, отправлять ли дела — ему не дано ответа; он послал другого и тому так же; наконец, послал третьего и, не дождавшись разрешения, приказал решительно всем выезжать, оставив город и жителей на произвол судьбы». Такі дії вищого адміністратора, який замість того, щоб готуватися до збройного опору й організувати захист цивільного населення, заходився рятувати власне життя і діловодні справи губернського правління, за свідченням Дахнова, викликали негативну реакцію населення: втеча Володимира Пестеля із Сімферополя була «ознаменована с некоторых домов ругательствами и в насмешку криком ура!». Не зайве нагадати, що вже через місяць (у листопаді) губернатор-утікач був відставлений із цієї посади.

ФОТО: РОДЖЕР ФЕНТОН

Кримські фотохроніки. Кримські татари відбудовують дорогу в Балаклаві. На тлі – склад британських сил, які там дислокувалися

Спостережливе око Дахнова запримітило і кількісну та якісну перевагу неприятеля (повідомляв про це з чуток), і зростання соціального напруження, і антиросійські настрої серед корінного кримськотатарського населення. Так, уже в першому листі йшлося про те, що «...татар на сторону неприятелей перешло до двух тысяч; один мурзак, два с волостей головы и один чиновник из греков». А 12 вересня повідомляє: «Теперь мы в крайней опасности; татары волнуются и смеются над русскими». Ще за кілька днів: «...татары более и более волнуются, весь Евпаторийский и часть Перекопского уезда отложились на сторону неприятелей; помещиков грабят, скот отгоняют в Евпаторию (которую занял паша со своим войском) для продовольствия неприятелей, с Тарханкутской экономии князя Воронцова татары отбили более 10 тыс. овец, множество рогатого скота, и все отогнали неприятелям; везде находят разное самодельное холодное оружие...» Як бачимо, російські жителі тогочасного Криму гостро відчували окупаційний, загарбницький характер своєї влади на півострові, а коріння російських звинувачень кримських татар у «зradі» тягнеться ще в ХІХ століття.

Ситуація на півострові була нестабільною і під впливом десанту антиросійської коаліції могла спричинити вибух — не тільки національний, а й соціальний. Із сумом пише управитель маестку, що йому довелося скоротити панщину до одного дня на тиждень з огляду на ймовірність заворушень серед кріпаків: «Я уже доложил Вашей милости, что должен был покориться обстоятельствам и уговорить крестьян работать хотя бы по одному дню в неделю барщины; пока они это исполняют, и сим днем могу только исполнять самые необходимые

работы...» Наш автор мимохить натякає на заворушення у війську (зокрема, у Лейб-гвардії Гренадерському полку), коли згадує полкового командира князя Ерістова, який «прекратил всякие своевольства и беспорядки, существовавшие при предместнике...» в полку.

Яків Дахнов зафіксував чимало інших непарадних та негероїчних картин тилу Кримської війни, насамперед значну кількість і тяжкий стан поранених, нелюдське ставлення до них. Згадує він і про надзвичайно високу смертність у лавах російської армії: «В Симферополе каждый день, и почти с утра до вечера, слышится музыка и нередко троекратный ружейный залп — это отдание в последний раз почестей храбрым вождям, скончавшимся мученическою смертью от ран, а сколько тех, которых по ночам кладут в одну могилу от 30 и более человек. Сердце замирает, смотря на все ужасы». Скупчення поранених призвело до поширення хвороб: «Страшно нуждаются несчастные страдальцы в белье, которому перемены нет; завелись насекомые — белье от крови и материи зашкорубло; многие раны не перевязаны, по недостатку фельдшеро́в». Брак приміщень для поранених спонукав Дахнова до громадської ініціативи, тож він, «надеясь на великодушие Вашего высокоблагородия, именем Вашим предложил главному доктору Симферопольского госпиталя для помещения раненых занять несколько комнат в господском доме; он был очень доволен и сказал, если уже не будет там помещения, то пришлет в Саблы. Это я дерзнул сделать без разрешения Вашего высокоблагородия по двум причинам: во-первых, чтобы в настоящее время оказать хоть малую услугу, а во-вторых, что присутствие сих людей будет служить для нас некоторым успокоением».

Частину поранених перевозили до Херсона та інших міст на материку, бо «Симферополь сделался огромным госпиталем, дома, которые только несколько вместительны, заняты под больных и раненых, а теперь уже помещают в палатках, расположенных возле госпиталя». У Саблах розмістили близько 300 поранених і хворих (у панському будинку та селянських хатах). У березні 1855 року на території маєтку було поховано померлого від тифу князя Ерістова, командира Лейб-гренадерського полку, який лише в лютому очолив цю гвардійську частину. Тоді ж, навесні 1855-го, Дахнов констатує зростання дорожнечі, а також мобілізацію селян: «Крестьяне еще с 1 октября отбывают барщины по три дня в неделю, но все нам остается рабочих мало; большая часть паровых посменно высылаются под перевозку войск и тягостей, а также употребляются для конвоев с земскими чиновниками».

Усі ці випробування, як і потужну бурю 2 листопада 1854 року, що завдала Криму великої шкоди, Дахнов уважав покаранням Божим за гріхи. Його тішила думка, що від стихії постраждав і супротивник: «... может, многомилостивый Господь услышал нас грешных и послал такую бурю для гибели наших врагов. Говорят, что возле Севастополя на Северной стороне выбросило на мель два корабля, неприятеля хлопчутся их снять, и, к сожалению, наши орудия не хватают, чтобы их уничтожить. А возле Евпатории выбросило 11 суден, и туда послана наша артиллерия для истребления их». Цікавий висновок: якщо росіяни не можуть перемогти, то на допомогу має прийти Бог і покарати

«бусурман». За майже рік воєнних дій на півострові у Дахнова повністю випарувалася віра в силу «русского оружия», тепер перемога бачиться лише Божим промыслом.

«Європейська весна» в Криму 1856 року

Абсолютно новий тон листам задають інші картини, цікаві своєю наївно-фотографічною точністю. Зокрема, спостереження під час поїздки «за границю» — на зайняту військами альянтів територію під Севастополем, що відбулася вже після капітуляції Росії в березні 1856-го. Очевидно, автор листів керувався насамперед цікавістю: а як там життя «за границей»? Побачене вразило його, і він виклав свої спостереження в листі до свого господаря.

Дахнов просто не міг збагнути, як у такий короткий термін і з такими обмеженими силами вдалося налагодити нормальне людське життя на території без «русского міра»: «Проехавши мост, мы ехали по прекрасному шоссе, по обе стороны коего лагери, украшенные посаженными соснами, и палисадник с клумбами, засеянными уже цветами. Приехавши в Кады-Кой, в первый раз увидел я сухопутные пароходы и удивился мудрости человеческой! Железные дороги от Балаклавы устроены: в Камышевую бухту, Байдарскую долину, по которым летают ряды вагонов; с Кады-Коя к вечеру доехали в Георгиевский монастырь, там с душевной радостью увидел все в полном порядке (только буря, бывшая 2 ноября, оставила разрушительные следы на некоторых строениях). Богослужению не делалось ни малейшего препятствия, молились так же, как у нас о победе врагов России, поставлен охранный караул, монахам выдается достаточное содержание, и все они здоровы». Так само глибоко, як і відсутністю переслідувань та навіть утриманням монахів чи технічними здобутками Європи, автор був заскочений великою кількістю трактирів, магазинів і яток, які торгували дешевою рибою, овочами, зеленню. Його, як сільського господаря, просто в серце вразила побачена цвітна капуста, «которая величиной с тарелку, как будто вся отлита из сахара, и продается по 2 франка за штуку» (нагадаємо, все це відбувалося у квітні). Проте найбільшим шоком стало вороже військо, навіть зовнішній вигляд якого різко контрастував із «православним воїнством»: «...солдаты всех наций чисты, здоровы; на лицах изображается довольство и свобода (одни турки представляются в жалком положении). Наши солдаты по сравнению их мученики».

Цей останній лист в опублікованій добірці яскраво відображає той цивілізаційний шок, який пережив Яків Дахнов, лише на два дні відвідавши «острівець Європи» навколо табору військ антиросійської коаліції. Ефект від порівняння переборів навіть гіркоту від ганебної поразки росіян, про яку в останньому листі вже не було ані слова — лише радість із нагоди припинення воєнних дій.

Підсумок окупації для Криму

Добірка листів Якова Дахнова про Кримську війну видається таким собі епістолярним серіалом, який починався із захоплення і закінчився таким самим почуттям. Проте, якщо в першому листі захват був викликаний враженням від російських військ та очікуванням їхніх перемог, то в останньому ситуація діаметрально протилежна. Очевидно, навіть не усвідомлюючи того, автор листів від казенного патріотизму перейшов до захоплення всім тим, що за 11 місяців облоги Севастополя принесла в Крим європейська цивілізація. Залізниця (яка в царській Росії була лише розвагою для вищих прошарків, а не засобом комунікації), заохочення торгівлі, налагодження зручного побуту, турбота про здоров'я солдат, толерантність до іншої віри — усе це була та «заграниця», яка неочікувано близько підступила до Якова Дахнова у вигляді ворожого десанту в Криму і яка так вразила його. Особливо поряд із російською дійсністю: загостренням національного та соціального напруження, бездарністю та боягузтвом адміністрації, неспроможністю налагодити життя в умовах війни, забезпечити найелементарніші умови для лікування поранених і хворих тощо.

Сам Дахнов, очевидно, був далеким від усвідомлення побаченого і, звісно, не перетворився за цей короткий час на «єврооптиміста» середини XIX століття. Проте його щирі й простодушні листи мимохіть віддзеркалюють шок, який пережила вся Російська імперія внаслідок поразки в Кримській (Східній) війні 1853–1856 років. Безпосереднім результатом війни стало ініціювання глибоких суспільно-політичних реформ на початку 1860-х, зокрема скасування кріпосництва та модернізація армії, проте агресивна зовнішня політика не змінилася. Отримавши відкоша в Європі, Російська імперія спрямувала військову потугу на Схід і впродовж 1860-х років швидкими темпами підкорила феодальні держави Середньої Азії (Коканд, Самарканд, Хіва та ін.). Там вона виставляла себе представником передової цивілізації, культуртрегером, який несе світло прогресу відсталим азійським націям.

Як відомо, історія має тенденцію до повторення.

У середині XIX століття Крим уже пережив цивілізаційний шок, побачивши на власні очі й на своїй території «заграницю», яка так контрастувала з тим, до чого звикли. Сподіватимемося, що й сучасні кримчани зрештою усвідомлять, чого вартий «руській мір» порівняно з європейськими цінностями.

Ще один, більш узагальнений висновок. Ідеологи Російської імперії, як і СРСР, набили руку в створенні історичних міфів, одним із яких якраз стала «героїчна оборона Севастополя» 1854–1855 років. Немає підстав піддавати сумніву справжній героїзм оборонців російської військово-морської бази, серед яких, на жаль, був дуже високий відсоток етнічних українців. Але варто констатувати: російська влада в Петербурзі й Криму, військова та цивільна, доклала всіх зусиль для створення тупикової ситуації, і навіть такий героїзм не зміг урятувати Крим від іноземної окупації, а імперію — від ганебної поразки. Неспростовні історичні джерела розвіюють легенди навіть сторічної давнини.